

*Насікан З. С.,  
аспірант*

*Київського національного лінгвістичного університету*

## РОЛЬ ФОНОСЕМАНТИЧНИХ ЗАСОБІВ У СТВОРЕННІ ПРОСОДИЧНОЇ ІКОНІЧНОСТІ

**Анотація.** Стаття присвячена дослідженню ролі фоносемантичних засобів у створенні просодичної іконічності. Здійснено історичний огляд дослідження проблеми функціонування сегментних та супrasegmentних фоносемантичних засобів, до яких відносять фонему, фонестему, фонемоти́пи, морфему, фонотакти́чні словосполучення, цілі слова та певні елементи просодії.

**Ключові слова:** іконічність, інтонація, просодія, фоносемантичні засоби, семантичний потенціал, фоносемантика.

**Постановка проблеми.** На сьогодні у лінгвістів вже не виникає сумніву з приводу відносної вмотивованості мовного знака. Проте упродовж останніх десятиліть залишається невирішеною ціла низка проблем, якими займається фоносемантика. Серед них варто виокремити питання прояву іконічних властивостей за допомогою компонентів просодії.

Теоретичні питання, присвячені проблемам функціонування фоносемантичних засобів, знайшли своє відображення у роботах багатьох вітчизняних вчених, зокрема В.В. Левицького, А.А. Калити, В.І. Кушнерика та Н.Л. Льво-вої. Також загальні питання проблематики взаємозв'язку звуку та смислу опрацювали Дж. Охала, Д. Коле, Н. Кларк, М. Перльман, М. Фалк, Р. Томсон та ін. Разом із тим, незважаючи на велику кількість публікацій, чимало результатів досліджень не отримали належного ступеня узагальнення та не розкривають усіх теоретичних аспектів. Питання іконічного характеру багатьох фоносемантичних засобів потребує подальшого вивчення та осмислення, що і формує актуальність дослідження.

Враховуючи зазначене вище, мета статті – дослідити роль фоносемантичних засобів у створенні просодичної іконічності. Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: а) конкретизувати сутність понять «інтонація» та «просодія»; б) обґрунтувати доцільність вивчення семантичного потенціалу інтонації; в) виокремити фоносемантичні засоби, за допомогою яких виявляють іконічний характер інтонації.

**Викладення основного матеріалу дослідження.** Слово «інтонація» походить від латинського слова «*intono*» «голосно вимовляю». Інтонація є невід'ємною складовою усного мовлення та грає провідну роль у вираженні комунікативної мети, під час оформлення синтаксичної структури речення [8, с. 380] та передачі емоційно-експресивного забарвлення. На сьогоднішній день немає однозначного визначення терміна «інтонація», яке б цілком задовольнило всіх лінгвістів. Проте більшість вчених дотримуються думки, що інтонація – це сукупність таких складових, як ритм, мелодика, паузація, темп, тембр, інтенсивність та тривалість. Дещо іншим подано визначення цього терміна у Словнику української мови: «інтонація – ритміко-мелодійний склад мови, послідовна зміна висоти тону, що відбиває інтелектуальний та емоційно-вольовий зміст мовлення» [2, с. 40]. Таке пояснення звукує, на нашу думку, поняття, адже інтонація, як

було вже зазначено, складається не тільки з показників ритму та мелодики і, більше того, відображає не лише «інтелектуальний та емоційно-вольовий зміст мовлення», а й здійснює низку інших функцій, наприклад, комунікативну, дистинктивну та конститутивну.

Коли йдеться про питання розбіжності або тотожності термінів «інтонація» та «просодія», думки багатьох вчених не збігаються. По-перше, низка вчених (О.С. Ахманова, Л.В. Бондарко, Л.А. Вербицька, С.В. Кодзасов, П.С. Кузнецов) вважають, що інтонація – це більш загальне поняття, яке включає і просодію [1, с. 102]. На їхню думку, інтонація є комплексом просодичних елементів, таких як мелодика, інтенсивність, темп, тембр та ритм, або ж іншими словами, – це сукупність таких просодичних характеристик, як частота, тривалість та інтенсивність основного тону. Є серед лінгвістів і такі, що вважають термін «просодія» більш широким. До них варто зарахувати Н.Д. Светозарову, яка відмічає, що просодія або просодика визначається як сукупність звукових засобів, які накладаються на певну послідовність сегментних одиниць та об'єднує їх у більш значимі мовні одиниці [12, с. 5–6]. Значної уваги заслуговує також концепція Л.Р. Зіндера, в якій він відмічає, що просодика як більш широке поняття включає в себе просодію разом із інтонацією [6, с. 257–280]. Спираючись на наші лінгвістичні розвідки, вважатимемо просодію більш широким терміном, оскільки об'єктами його досліджень виступають не лише склади та ритмічні групи, а й інтонаційні групи.

Виходячи з основних її функцій, інтонація наділена великим семантичним потенціалом. На жаль, вивчаючи будь-яку іноземну мову, як правило, не звертається особлива увага на освоєння її інтонації. Таке недооцінювання не виправдовує себе, адже під час спілкування від вибору правильного тону залежить значення всього висловлення, а також за допомогою нього мовець може виражати своє ставлення до сказаного. Цілком очевидним є і те, що одне й те саме речення можна вимовити по-різному, і тоді воно набуде таких характеристик, як «сумне», «щасливе», «зле», «втомлене» [22, с. 147], тоді як один і той самий тон може мати різні значення, які залежатимуть від інших допоміжних засобів вираження емоцій. Однак деякі синтагми вимагають своєї певної інтонаційної структури з семантичних та прагматичних причин. Це підтверджує думку, що певні компоненти інтонації та їх просодичні ознаки у процесі функціонування мови дають не випадкові сполучення, які отримують певну самостійність та закріплюються за певними типами висловлень [12, с. 66]. Такі сполучення трансформуються у просодичний образ та набувають характеру стереотипних.

З огляду на різноманіття інтонаційних моделей, можна зробити хибне припущення, що інтонація суб'єктивна та вирізняється своєю неповторністю й унікальністю у кожного індивіда. Звичайно, усне мовлення всіх людей відрізняється за багатьма фізичними характеристиками. Проте, якби насправді інтонація

носила настільки суб'єктивний характер, вона б не виконувала смислерозрінуювальну функцію [6, с. 268]. Невипадково О'Коннор стверджує [18, с. 1], що постулат про систематичність інтонації є однією із основоположних передумов дослідження цього комплексного явища. Водночас лінгвіст пояснює, що ми не створюємо заново звуки, звукосполучення, мелодіку, а використовуємо ті одиниці, яких ми навчилися ще в дитинстві. Згодом, не замислюючись, ми відтворюємо ті ж звуки. Важливо зрозуміти, що і вибір інтонаційних моделей нами здійснюється не навмання. Це підтверджується цілком обмеженою кількістю тонів, досвід про значення яких ми ще отримали в ранньому віці. Варто також зазначити, що інтонаційні моделі можуть значно відрізнятися у різних мовах.

Проблемою значень, які виражає інтонація, займалися такі вчені, як Д. Кристал, П. Роуч. Під час досліджень вони встановили певні відповідності між загальним значенням висловів та мелодікою або іншими інтонаційними складовими [17; 22]. Так, наприклад, якщо мовець розповідає про щось серйозне та важливе, то у його мовленні будуть домінувати спадні тони. Водночас, якщо у висловленні переважають спадно-висхідні тони, то, швидше за все людина, яка це промовляє, знаходиться під великим враженням.

Дотепер у зарубіжній лінгвістиці досить стрімко розвиваються дослідження навколо поняття *іконічності (iconicity)*, тобто властивості мови передавати значення через звукову форму [21, с. 1]. Також детально вивчають засоби, які проявляють іконічність, переважно на сегментному рівні. Навпаки, питання іконічного характеру інтонації виникло відносно нещодавно. Тобто припускається, що фізичні параметри та характеристики інтонації в деяких випадках будуть прямо вказувати на значення, що передаються у висловленні. Наприклад, у результаті своїх досліджень американський вчений Дж. Охала [19] дійшов висновку, що високий висхідний тон часто асоціюється з невпевненістю, ввічливістю та підпорядкуванням, тоді коли низький та низхідний тон пов'язують з впевненістю у собі, агресивністю та загрозою.

Досить цікавими є результати лінгвістичного експерименту, проведеним М. Перльманом, Н. Кларк та М.Дж. Фальк [20]. У процесі дослідження ці вчені виявили закономірність між темпом читання текстів та їхнім змістом. Відтак, якщо в тексті розповідалося про будь-яке швидке пересування у просторі, то фізичний параметр швидкості читання цього моменту значно збільшувався. Відповідно, було встановлено, що і коли у тексті йшлося про повільний рух, то швидкість читання теж зменшувалася. Аналогічні результати були отримані з позначеннями інтонацією руху у вертикальній площині, тобто, коли опитувані читали про рух вгору, то ними були вживані інтонаційні контури з висхідним тоном. Тому на основі цього можна дійти висновку, що іконічність інтонації проявляється у відповідному використанні всіх її компонентів, а також посилюється за допомогою інших сегментних та надсегментних фоносемантичних засобів. До таких відносять фонему, фонестему, фонемотипи, морфеми, фонотактичні словосполучення, цілі слова та загалом просодію, які реалізуються за допомогою алітерації, асонансу, ритму, паузації, мелодики, анафори, епіфори, синестезії, ідіофонів, ониматопеї та звукосимволізму.

Більшість учених [6; 8; 12; 13] дотримуються думки, що фонема як найменша звукова одиниця мовлення не є сама по собі носієм значення. Так, окремо вимовлений звук [і] сам по собі нічого не означає. Проте на сьогодні існує багато підстав, щоб частково спростувати згадану вище думку. Справа в тім, що ра-

зом із граматичним та лексичним значенням виокремлюють ще й фонетичне значення та фонетичну вмотивованість. Термін та поняття «фонетичне значення» був введений О.П. Журавльовим. У своїй роботі [5] він доводить, що носії мови інтуїтивно наділяють звуки мови певними оцінними характеристиками, наприклад, «хороший – поганий», «радісний – сумний», «великий – маленький» тощо. При чому фонетичне значення базується не на асоціації зі словами, в яких вони присутні, а на фізичних властивостях вимовлення самого звуку. Відтак звук [м] характеризується як «ніжний» не через те, що він є у словах «мама» та «милий», а через те, що він сам по собі м'який. Отже, зазначене ще раз доводить, що фонема все ж таки може мати певне значення, а точніше наділяти слова певними характеристиками відповідно до їх фізичних властивостей, що і пояснює вмотивованість назв багатьох предметів.

Черговим засобом створення іконічності вважають фонемотип. Під цим терміном розуміється не конкретна фонема, а «звукотип», тобто певний спосіб або місце утворення звуку, що мають характеристики, наприклад, спірант, вібрант тощо [14, с. 14]. Це необхідна ознака для визначення взаємозв'язку між звуком та значенням. Найкращу, на наш погляд, класифікацію фонемотипів подав С.В. Воронін у своїй фундаментальній праці «Основи фоносемантики», поділяючи їх на інстанти, континуанти та фреквентативи. Учений відстоює думку, що в основі назв багатьох денотатів, а особливо звуконаслідувальних слів, лежить прямий вмотивований зв'язок з планом вираження, а саме фонемотипом. С.В. Воронін неодноразово доводить це, порівнюючи слова з англійської, башкирської та індонезійських мов [4, с. 46].

Найбільш дослідженим фоносемантичним засобом на сьогоднішній день вважають фонестему. Як правило, це біфонемна структура, яка є «проміжною між фонемою і морфемою одніцею системи вираження звукової мови...» [9, с. 12]. Фонестема більш-менш чітко асоціюється з різними значеннями, а отже, це вже у підсвідомості людини сприймається як знак, тобто сама фонестема у слові дає уявлення про вже досить стійке уявлення значення. Наведемо такий приклад: фонестема [sn] асоціюється з чимось неприємним і не випадково, тому що присутня в таких словах як *англ. snake – змія, snail – павлик, sneak – боягуз, sneer – презирливо усміхатися* [17, с. 251].

Морфеми, як і фонотактичні сполучення, досліджують у сукупності з фонемами та фонестемами, які їх і утворюють, а отже, створюють певний образ, який підсилює іконічне забарвлення просодії та надає їй експресивного забарвлення.

Також необхідно наголосити, що для інтерпретації значення інтонації особливої уваги заслуговують невербальні засоби, такі як жести, міміка та мова тіла, про що вже було сказано. І звичайно, на значення фоносемантичних засобів впливають паралінгвістичні фактори, наприклад, мовленнєва ситуація, соціальна приналежність, часові та просторові характеристики. Не варто забувати ще і про паралінгвістичні чинники. До них включаємо мовну ситуацію, соціальні характеристики, часові характеристики, просторові, міміка, жести, мова тіла. Очевидно, що невербальний жест може кардинально змінити значення всього образу. Звідси маємо тісний зв'язок з кінемою як невербальним компонентом, який включає жести, міміку, пантомімічні рухи, що входять у процес комунікації [3, с. 221]. С.В. Воронін класифікує звукосимволічні слова на основі різних кінем [4, с. 71–73]. Він розробив досить чітку типологію і виділяє інтракінеми (що викликають рефлекторні рухи та різні процеси у сфері пізнання людини) та екстракінеми (наслідування зовнішнім неакустич-

ним об'єктам за формою та розміром). Серед інтракінем вчений виділяє а) сенсоінтракінеми (власне рефлекторні рухи, які викликають певні відчуття); б) емоінтракінеми (виражають через міміку, пантоміміку та інтонацію своє ставлення до різних явищ та загалом до навколишнього світу); в) волеінтракінеми (рухи, що супроводжують волеві акти); г) ментаінтракінеми (міміка, яка виникає під час вирішення складних завдань). Кінеми, як правило, супроводжують будь яке мовлення, а особливо емоційне, адже важко виражати своє ставлення до ситуації без невербальних засобів, які виникають майже некеровано.

**Висновки.** Таким чином, дослідження просодії включає вивчення всіх її компонентів, де одним із ключових виступає інтонаційна група. Інтонація наділена великим семантичним потенціалом і для того, щоб його дослідити, необхідно звернути увагу на фоносемантичні засоби, а саме фонемі, фонестемі, фонемоти́пи, морфемі, фонотакти́чні сполучення та просодію, які підсилюють іконічність висловлення. Що багатшим є використання фоносемантичних засобів, то більше проявляється їх взаємовплив, і тим більше виражена роль інтонації, а саме її емоційної функції в передачі змісту, що і дозволяє визначити подальші перспективи дослідження, зокрема в напрямку дослідження реалізації емоційної функції інтонації шляхом використання фоносемантичних засобів.

#### Література:

1. Белорукова М.В. Интонация и просодия : сходства и различия / М.В. Белорукова // Филологические науки. Теоретические и методологические проблемы исследования языка. – 2011. – Вып. 22. – С. 102–104.
2. Білодід І.К. Словник української мови : в 11 т. / І.К. Білодід, А.А. Бурячок. – Т. 4 : І–М. – К., 1975. – 837 с.
3. Большой энциклопедический словарь. Языкознание / под ред. В.Н. Ярцевой. – М. : Научн. изд-во «Большая Российская энциклопедия», 1998. – 687 с.
4. Воронин С.В. Основы фоносемантики / С.В. Воронин. – 3-е изд. – М. : ЛЕНАНД, 2009. – 248 с.
5. Журавлёв А.П. Звук и смысл / А.П. Журавлёв. – 2-е изд. испр. и доп. – М. : Просвещение, 1991. – 160 с.
6. Зиндер Л.Р. Общая фонетика / Л.Р. Зиндер. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Высшая школа, 1979. – 312 с.
7. Калита А.А. Фоносемантика у загальної системі фоносемантичного знання / А.А. Калита // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Мовознавство». – 1998. – № 1. – С. 130–135.
8. Кодзасов С.В. Общая фонетика / С.В. Кодзасов, О.Ф. Кривнова. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 592 с.
9. Кушнерик В.І. Фоносемантизм у германських та слов'янських мовах : синхронія та діахронія : автореф. дис. ... докт. філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / В.І. Кушнерик. – К., 2009. – 20 с.
10. Левицкий В.В. Звуковой символизм. Мифы и реальность / В.В. Левицкий. – Черновцы, 2009. – 264 с.
11. Львова Н.Л. Звукосимволическая велятивность начатковых пригласительных звукосполучень у сучасній англійській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Н.Л. Львова. – К., 2009. – 20 с.

12. Светозарова Н.Д. Интонационная система русского языка / Н.Д. Светозарова. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1982. – 90 с.
13. Торсуева И.Г. Интонация и смысл высказывания / И.Г. Торсуева. – 2-е изд. испр. – М. : Либроком, 2009. – 112 с.
14. Шляхова С.С. Исследование звукоизобразительности в пермских языках : проблемы и перспективы (Статья вторая) / С.С. Шляхова // Вестник Пермского университета. – 2011. – Вып. 4(16). – С. 9–17.
15. Cole L.D. Sound Symbolism as a purposive function of culturally situated speech : a look at the use of ideophones in Tsonga / D.L. Cole // Coyote Papers : Working Papers in Linguistics from A–Z. – 2000. – Vol. 10. – P. 18–29.
16. Clark N. Iconic Pitch Expresses Vertical Space / M. Perlman and M.J. Falck // Language and the Creative Mind. – Stanford : CSLI Publications, 2013. – P. 393–410.
17. Crystal D. The Cambridge encyclopedia of the English language / D. Crystal. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – P. 250–253.
18. O'Connor J.D. Intonation of Colloquial English / J.D. O'Connor, G.F. Arnold. – London : Longman, 1978. – 290 p.
19. Ohala J.J. An ethological perspective on common cross-language utilization of F0 of voice / J.J. Ohala // Phonetica. – 1984. – Vol. 41. – P. 1–16.
20. Perlman M. Iconic Prosody in Story Reading / M. Perlman and M.J. Falck // Cognitive Science. – 2014. – P. 1–21.
21. Perniss P. Iconicity as a general property of language : evidence from spoken and signed languages / P. Perniss, R.L. Thompson, G. Vigliocco // Frontiers in psychology. – 2010. – Vol. 1. – Art. 227. – P. 1–15.
22. Roach P. English Phonetics and Phonology / P. Roach. – 4th ed. : A Practical Course. – Ernst Klett Sprachen, 2010. – 231 p.

#### Насикан З. С. Роль фоносемантических средств в создании просодической иконичности

**Аннотация.** Статья посвящена исследованию проблемы роли фоносемантических средств в создании просодической иконичности. Осуществлен исторический обзор исследования проблемы функционирования сегментных и супraseгментных фоносемантических средств, к которым относятся фонемы, фонестемы, фонемоти́пы, морфемы, фонотактические словосочетание, целые слова и определенные элементы просодии.

**Ключевые слова:** иконичность, интонация, просодия, фоносемантические средства, семантический потенциал, фоносемантика.

#### Nasikan Z. The role of phonosemantic means in creating prosodic iconicity

**Summary.** The given article deals with the investigation of the role of phonosemantic means in creating prosodic iconicity. The article focuses on the historical overview of problems in the functioning of segmental and suprasegmental phonosemantic means, which include a phoneme, phonaesthemes, phonemotype, morpheme, phonotactic combinations, words, and certain elements of prosody.

**Key words:** iconicity, intonation, prosody, phonosemantic means, semantic potential, phonosemantics.